

بررسی سبک های درست و نادرست مواجهه با نعمت های خداوند و ارائه الگو از منظر روانشناسی اسلامی

سیده فاطمه هاشمی^۱

چکیده: نعمت‌های الهی همواره نقش مهمی در حیات فردی و اجتماعی انسان ایفا می‌کنند. شیوه مواجهه انسان با این نعمت‌ها نه تنها بازتابی از جهان‌بینی و نظام ارزشی اوست، بلکه آثار تربیتی، روان‌شناختی و اخلاقی عمیقی نیز به دنبال دارد. از منظر روانشناسی اسلامی، مواجهه انسان با نعمت‌ها می‌تواند در دو قالب کلی «درست» و «نادرست» صورت گیرد. مواجهه نادرست شامل سبک‌هایی همچون غفلت، غرور، بخل، اسراف و استغناست که انسان را از مبدا نعمت دور ساخته و به سقوط اخلاقی و روانی می‌کشاند. در مقابل، مواجهه درست با نعمت‌ها مستلزم برخورداری بودن از معرفت توحیدی، بینش حکیمانه نسبت به خداوند و احساس مسئولیت در قبال نعمت‌هاست. مطالعه حاضر با روش تحلیلی-توصیفی و با اتکا به منابع اسلامی و دیدگاه‌های اندیشمندان معاصر همچون علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی، به تبیین سبک‌های صحیح مواجهه با نعمت‌ها می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که مهم‌ترین عامل در مواجهه صحیح، درک حکمت الهی در عطاء نعمت و تلقی نعمت به عنوان میدان آزمون است. در این نگاه، نعمت نه ابزار تفاخر، بلکه فرصتی برای بندگی، خدمت و رشد انسان تلقی می‌شود. در پایان، الگویی مبتنی بر چهار مؤلفه شکر عملی، یادآوری نعمت‌دهنده، مصرف مسئولانه و نگاه تربیتی به نعمت ارائه شده است که می‌تواند به عنوان راهکار روان‌شناسی اسلامی در حوزه رشد معنوی فردی و اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد.

واژگان کلیدی: نعمت‌های الهی، روانشناسی اسلامی، سبک درست، سبک نادرست

۱- مقدمه

^۱ - حوزه علمیه فاطمیه لامرد

نعمت‌های الهی در زندگی انسان، همواره نقشی اساسی در شکل‌گیری باورها، نگرش‌ها و رفتارهای فردی و اجتماعی داشته‌اند. مواجهه‌ی انسان با این نعمت‌ها، می‌تواند زمینه‌ساز رشد معنوی، آرامش روانی و تعالی اخلاقی شود یا در صورت برخورد نادرست، به غرور، ناسپاسی، وابستگی مادی و اختلالات روانی منجر گردد. از این رو، چگونگی مواجهه با نعمت‌های خداوند، یکی از موضوعات بنیادین در روانشناسی اسلامی است که با مفاهیمی چون شکر، صبر، زهد، توکل و رضایت از تقدیر الهی پیوند دارد. اهمیت بحث در موضوع ناشی از آن است که در عصر حاضر که با غلبه رویکردهای مادی‌گرایانه و ضعف معنویت‌گرایی، انسان‌ها دچار بحران هویت و احساس پوچی شده‌اند، شناخت شیوه‌های صحیح برخورد با نعمت‌ها، ضرورتی مضاعف یافته است. سبک مواجهه با نعمت‌ها نه تنها بر سلامت روانی و آرامش درونی افراد تأثیر دارد، بلکه می‌تواند شاخصی برای تشخیص میزان بلوغ روان‌شناختی و معنوی باشد. ضرورت پرداختن به بحث نیز آنجاست که پرداختن به این موضوع از منظر روانشناسی اسلامی، امکان پیوند میان منابع وحیانی و نظریات روانشناسی را فراهم می‌سازد و الگویی بومی و معنویت‌محور برای رشد روانی ارائه می‌دهد. هدف این پژوهش، بررسی سبک‌های صحیح و ناصحیح مواجهه با نعمت‌های الهی از دیدگاه روانشناسی اسلامی، تبیین پیامدهای روانی هر یک، و ارائه الگوهای کاربردی برای اصلاح نگرش و رفتار در این زمینه است. این بررسی می‌تواند به غنی‌سازی مفاهیم روان‌شناختی اسلامی، کمک به درمان معنوی بیماران روانی، و تربیت نسلی شاکر، متعادل و معنوی کمک کند. ۱- کتاب شکر در قرآن نوشته دکتر محمدحسین فلاح‌زاده (۱۳۹۷)، این اثر با محوریت تفسیر موضوعی قرآن کریم، به بررسی مفهوم شکر، انواع آن، آثار و موانع شکرگزاری پرداخته و مباحثی در مورد نقش شکر در تربیت انسان ارائه کرده است. با اینکه کتاب به خوبی به جنبه‌های قرآنی شکر می‌پردازد، اما دیدگاه روان‌شناسی اسلامی و تحلیل رفتاری سبک‌های مختلف مواجهه با نعمت‌ها را پوشش نمی‌دهد. ۲- کتاب روان‌شناسی مثبت‌نگر با رویکرد اسلامی نوشته دکتر حسین بستان (۱۳۹۵)، این کتاب به تبیین مفاهیمی مانند شکرگزاری، امید، رضایت و معنویت با استفاده از مفاهیم اسلامی و روان‌شناسی مثبت می‌پردازد. با این حال، نگاه آن بیشتر تطبیقی و نظری است و به تحلیل رفتاری و الگوسازی در مواجهه با نعمت‌ها نمی‌پردازد. ۳- کتاب "روانشناسی اسلامی: مبانی و مفاهیم" تألیف دکتر علی‌اکبر شعاری‌نژاد (۱۳۹۰) این کتاب به مباحث بنیادین روان‌شناسی اسلامی و تبیین مفاهیم کلان آن نظیر انسان‌شناسی، نفس، فطرت، و عقل می‌پردازد. موضوع مواجهه با نعمت‌ها در آن به صورت مستقیم مورد بررسی قرار نگرفته است. ۴- کتاب "توکل و رضا از دیدگاه روان‌شناسی و اسلام" نوشته دکتر غلامرضا جلالی (۱۴۰۰)، این کتاب به

تحلیل روان‌شناسی و دینی دو مفهوم کلیدی در مواجهه با نعمت‌ها و سختی‌ها، یعنی توکل و رضا، می‌پردازد. اما نگاه آن تک‌بعدی و متمرکز بر دو مفهوم خاص است و جامعیت لازم برای بررسی همه سبک‌های مواجهه را ندارد. لذا پژوهش حاضر از این جهت متمایز با سایر کتب است که با نگاهی جامع، نظام‌مند و تحلیلی، به بررسی سبک‌های درست و نادرست مواجهه با نعمت‌های الهی از منظر روان‌شناسی اسلامی می‌پردازد. در حالی که آثار پیشین هر یک به صورت جزئی و از زاویه‌ای خاص به مفاهیمی همچون شکر، توکل، رضا یا روان‌شناسی اسلامی پرداخته‌اند، این پژوهش تلاش دارد تا الگوی کاملی از انواع مواجهه‌های رفتاری و روان‌شناختی انسان با نعمت‌ها ارائه دهد؛ الگویی که هم ریشه در منابع دینی (قرآن و روایات) دارد و هم مبتنی بر اصول روان‌شناسی اسلامی است.

۲- مفهوم شناسی

۱-۱ نعمت در لغت

واژه «نعمت» از ریشه «نَعِمَ - نَعْمَةٌ» گرفته شده و در لغت به معنای آسایش، رفاه، نرمی و خوشی آمده است. «لَمَعِيشَةُ الطَّيِّبَةِ، وَقِيلَ: النُّعْمَةُ الْإِنْعَامُ، وَالْجَمْعُ نَعْمٌ، وَقِيلَ: النُّعْمَةُ كُلُّ مَا أَنْعَمَ اللَّهُ بِهِ عَلَيْكَ مِنْ رِزْقٍ وَغَيْرِهِ.»^۱ راغب اصفهانی نیز آن را به معنای حالتی از رفاه و آسایش تعریف کرده که انسان در آن احساس راحتی و لذت می‌کند: «الحالة الحسنه في بدن أو عقل، وقال بعضهم: النُّعْمَةُ هي كل ما يتنعم به الإنسان.»^۲ در تعریفی دیگر «نعمت» به معنای بهره‌مندی از خوبی‌ها و امکاناتی است که باعث راحتی و سعادت می‌شود.^۳

۱-۲ نعمت در اصطلاح

در اصطلاح اسلامی، «نعمت» هر امر مطلوب و پسندیده‌ای است که موجب سعادت، رفاه یا کمال انسان شود. این نعمت‌ها به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند:

^۱ - ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۵۸۰

^۲ - راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ماده «نعم»

^۳ - فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۴، ص ۲۴۸

الف. نعمت‌های مادی: مانند سلامت، ثروت، فرزند، امنیت و امکانات زندگی.^۱

ب. نعمت‌های معنوی: مانند ایمان، معرفت، هدایت الهی، محبت خدا و اولیای او.^۲

فخر رازی در التفسیر الکبیر بیان می‌کند که نعمت‌ها بر دو نوع‌اند:

تکوینی: شامل تمام امکانات و توانایی‌های طبیعی که خداوند به انسان داده است.

تشریحی: مانند دین، قرآن و پیامبران که راه سعادت را نشان می‌دهند.^۳

ملاصدرا نیز در الحکمه المتعالیه اشاره دارد که نعمت حقیقی آن است که انسان را به کمال نهایی و قرب الهی برساند، و سایر نعمت‌ها مقدمه‌ای برای این هدف‌اند.^۴

نعمت در نگاه قرآن، موهبت الهی است که به منظور آزمون، هدایت و رشد انسان اعطا شده است. خداوند می‌فرماید: « أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ^۵: آیا ندانسته‌اید که خدا آنچه را در آسمان‌ها و آنچه را در زمین است، مسخر و رام شما کرده و نعمت‌های آشکار و نهانش را بر شما فراوان و کامل ارزانی داشته، و برخی از مردم اند که همواره بدون هیچ دانشی [بلکه از روی جهل و نادانی] و بدون هیچ هدایتی و هیچ کتاب روشنی درباره خدا مجادله و ستیز می‌کنند.»

این آیه نشان می‌دهد که نعمت‌های الهی هم جنبه ظاهری و مادی دارند و هم جنبه باطنی و معنوی.^۶

از دیدگاه روایات اسلامی نیز، نعمت ابزار آزمایش و ارتقاء معنوی انسان است. پیامبر اکرم(ص) فرمودند: «الدنيا دار بلاء و نعمتها استدراج»؛ دنیا خانه آزمایش است و نعمت‌هایش وسیله لغزش می‌شوند اگر شکر نشوند.^۷

۱ - طبرسی، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ج ۶، ص ۴۱۲

۲ - طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۲۶

۳ - فخر رازی، التفسیر الکبیر، ج ۱۴، ص ۸۴

۴ - صدرالدین شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة، ج ۷، ص ۲۴۵

۵ - لقمان، ۲۰

۶ - طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۶، ص ۳۵۰

۷ - کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ج ۲، ص ۴۴۸

از منظر روانشناسی اسلامی نیز، ادراک نعمت به عنوان هدیه‌ای از طرف خداوند، به تقویت احساس امنیت وجودی و کاهش اضطراب بنیادی منجر می‌شود. از این دیدگاه، فهم جایگاه واقعی نعمت موجب می‌شود انسان در برابر دارایی‌ها مغرور نشود و در برابر فقدان آنها افسرده نگردد. بنابراین، در نظام روانشناسی اسلامی، «نعمت» نه تنها مایه رفاه ظاهری است بلکه در ساحت روان نیز به تعادل هیجانی و رشد اخلاقی فرد کمک می‌کند؛ به شرط آنکه معرفت صحیح نسبت به آن داشته باشد.

۳- مفهوم روانشناسی اسلامی

روانشناسی علمی است که به مطالعه رفتار و فرایندهای ذهنی موجودات زنده، به‌ویژه انسان، می‌پردازد. این علم در تلاش است با استفاده از روش‌های تجربی و علمی، نحوه تفکر، احساس، ادراک، یادگیری، انگیزش، شخصیت و روابط اجتماعی انسان را درک کرده و تبیین کند. روانشناسی در شاخه‌های مختلفی مانند روانشناسی رشد، روانشناسی بالینی، روانشناسی تربیتی، روانشناسی اجتماعی، روانشناسی شناختی و روانشناسی فیزیولوژیک فعالیت می‌کند.

در روانشناسی نوین، رفتار انسان به عنوان مجموعه‌ای از واکنش‌ها نسبت به محیط تلقی می‌شود که می‌توان آن را به صورت عینی مشاهده و اندازه‌گیری کرد، در حالی که فرایندهای ذهنی نظیر تفکر، حافظه و احساسات نیز از طریق ابزارهای غیرمستقیم قابل بررسی هستند.^۲

یکی از شاخه‌های روانشناسی، روانشناسی اسلامی است که تلاش می‌کند مفاهیم، نظریه‌ها و روش‌های روانشناسی را با جهان‌بینی اسلامی سازگار کرده و یا بر مبنای آموزه‌های دینی، ساختار جدیدی از علم روانشناسی ارائه دهد. این رویکرد بر پایه اصولی چون توحید، فطرت الهی انسان، اختیار، مسئولیت‌پذیری، معنویت و ارتباط با خداوند شکل گرفته است. در روانشناسی اسلامی، انسان موجودی ترکیبی از روح و بدن تلقی می‌شود که هدف نهایی او کمال و قرب الهی است. برخلاف روانشناسی غربی که گاه انسان را موجودی مادی و صرفاً زیستی تلقی می‌کند، روانشناسی اسلامی نگاهی جامع به انسان دارد و بُعد معنوی، اخلاقی و اخروی او را نیز

۱ - سهرابی، محمد، روانشناسی اسلامی و معنویت، ج ۱، ص ۷۶

۲ - هیلگارد، ارنست آر، آتکینسون، ریچارد سی و دیگران، مقدمه‌ای بر روانشناسی هیلگارد، ص ۱۴۱

از دید روانشناسی اسلامی، شکرگزاری یک مداخله روانی مؤثر برای ارتقای بهزیستی روانی محسوب می‌شود.^۱ در درمان‌های اسلامی، تمرینات شکرگزاری موجب کاهش نشخوار ذهنی منفی و افزایش رضایت از زندگی می‌شود. شکرگزاری موجب تقویت هیجانات مثبت و تضعیف احساسات منفی مثل حسادت، یأس و خشم می‌شود.

۶-۳ مصرف صحیح و مشروع نعمت‌ها: تنظیم رفتار بر اساس ارزش‌های الهی

استفاده صحیح از نعمت‌ها به معنای بهره‌برداری معقول و در راستای اهداف الهی است. قرآن هشدار می‌دهد:

«كُلُوا وَ اشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا»^۲

در روانشناسی اسلامی، مصرف صحیح ارتباط نزدیکی با اصلاح نظام تمایلات دارد که اساس تعادل روانی را شکل می‌دهد.^۳

افرادی که بر اساس ارزش‌های الهی مصرف می‌کنند، کنترل بیشتری بر تمایلات خود دارند و دچار آشفتگی‌های هیجانی یا اضطراب‌های ناشی از ولخرجی نمی‌شوند.

۶-۴ تزکیه قلب از دل‌بستگی افراطی: کلید سلامت روان وجودی

انسان مؤمن باید نعمت‌ها را وسیله رشد بداند، نه هدف نهایی. امام علی (ع) می‌فرماید: «از دنیا داران بپرهیز که دل‌هایشان به دنیا بسته شده است».^۴

۱ - خسروپناه، عبدالحسین، مبانی روان‌شناسی اسلامی، ص ۱۷۹

۲ - اعراف، ۳۱

۳ - سبحانیان، سیدحمید، روانشناسی معنوی، ص ۹۲

۴ - نهج البلاغه، حکمت ۲۲۹

در روانشناسی اسلامی، دلبستگی ناسالم به مادیات یک عامل مهم در تولید اضطراب، افسردگی و بحران‌های وجودی شمرده شده است.^۱ با تزکیه قلب و رهایی از وابستگی‌های افراطی، انسان به نوعی مصونیت روانی در برابر بحران‌های دنیوی دست می‌یابد.

۵-۶ امید به استمرار فیض الهی با همراهی خوف از زوال: ساختار تعادل هیجانی

قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعاً، إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً وَ إِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعاً: همانا انسان حریص و بی تاب آفریده شده است؛ چون آسیبی به او رسد، بی تاب است و هنگامی که خیر و خوشی [و مال و رفاهی] به او رسد، بسیار بخیل و بازدارنده است.»^۲

انسان ذاتاً در برابر تغییرات نعمت بی تاب است مگر این که تربیت شود. در روانشناسی اسلامی، اعتدال بین خوف و رجا (ترس و امید) به عنوان ساختاری حیاتی در تثبیت سلامت روانی فرد معرفی شده است.^۳ امید باعث رشد انگیزش مثبت می‌شود، و خوف موجب ایجاد واقع‌بینی و جلوگیری از غفلت. این توازن روانی از نشیب و فرازهای هیجانی شدید جلوگیری می‌کند.

۶-۷ انفاق و استفاده اجتماعی از نعمت‌ها

یکی دیگر از مهمترین راهکارهای مواجهه درست با نعمت‌ها، انفاق و بخشش است چنانکه خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید:

"وَأَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ: و از آنچه به شما روزی داده‌ایم انفاق کنید."^۴

بخشش نعمت‌ها موجب استفاده بهینه و به جا توسط افراد نیازمند می‌شود و از هدر رفتن و زوال نعمت جلوگیری میکند. در واقع بخشش و انفاق باعث تقویت همدلی، نوع‌دوستی و افزایش رضایت درونی می‌شود. پژوهش‌ها در روانشناسی مثبت‌نگر نیز تأکید دارند که سخاوت موجب افزایش احساس شادکامی و کاهش احساس پوچی است.

۱ - بستان، سیدمهدی، روانشناسی رشد معنوی، ص ۱۱۰

۲ - معارج، ۱۹ - ۲۱

۳ - واعظ زاده، محمدحسن، روان‌شناسی اخلاق اسلامی، ص ۸۷

۴ - بقره، ۲۵۴

۷- نتیجه گیری

در این پژوهش روشن شد که نحوه مواجهه انسان با نعمت‌های الهی نقش بنیادینی در سلامت روان، رشد معنوی و تعالی اخلاقی او دارد. از منظر روان‌شناسی اسلامی، نعمت نه تنها موهبت، بلکه عرصه‌ای برای سنجش ایمان، بصیرت و بندگی انسان است. مواجهه نادرست با نعمت‌ها، همچون بخل، اسراف، غفلت از منبع نعمت و غرور، انسان را دچار انحرافات رفتاری و روانی کرده و او را از مسیر عبودیت دور می‌سازد. در مقابل، مواجهه صحیح شامل شکر عملی، تواضع، مصرف مسئولانه و بهره‌گیری در جهت خیر عمومی، انسان را در مسیر قرب الهی قرار می‌دهد. الگوی پیشنهادی این مقاله با تأکید بر معرفت توحیدی، یادآوری دائمی نعمت‌دهنده، و بهره‌برداری حکیمانه از نعمت‌ها، می‌تواند مبنایی برای تربیت فردی و سامان‌دهی رفتارهای اجتماعی قرار گیرد. به‌طور کلی، بینش اسلامی بر آن است که نعمت، بستر سازندگی است؛ نه لذت‌جویی محض. از این‌رو، درونی‌سازی این سبک مواجهه در نظام‌های تربیتی و روان‌شناسی اسلامی، ضرورتی اساسی برای ساخت جامعه‌ای متعالی به شمار می‌رود.

فهرست منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه، ترجمه و شرح محمد دشتی، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۳ ش.

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. ترجمه: علی اکبر فیض الاسلام، اسلام، ۱۳۸۹.
۲. آیتی، علی، روانشناسی مثبت اسلامی، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۰ ش.
۳. باقری، خسرو، روانشناسی اسلامی؛ مبانی، روش و کاربرد. تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۲.
۴. بستان، سیدمهدی، روانشناسی رشد معنوی، تهران: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۷ ش.
۵. پناهیان، علیرضا، راز رسیدن به آرامش، تهران: بیان معنوی، ۱۳۹۸.
۶. جوادی آملی، عبدالله، مباحثی در روانشناسی دینی، قم: نشر اسراء، ۱۳۹۰.
۷. جوادی آملی، عبدالله، مباحثی در روانشناسی دینی، قم: اسراء، چاپ دهم، ۱۳۹۸.
۸. حداد عادل و همکاران، درآمدی بر روانشناسی اسلامی، تهران: فرهنگ و اندیشه، ۱۳۹۴.
۹. خسروپناه، عبدالحسین، مبانی روانشناسی اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱ ش.
۱۰. دلشاد تهرانی، مصطفی، اخلاق کاربردی، تهران: نشر دریا، ۱۳۹۴.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. مفردات الفاظ قرآن. ترجمه حسن مصطفوی، تهران: مرکز، ۱۳۸۳.
۱۲. سبحانیان، سید حمید، روانشناسی معنوی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۸ ش.
۱۳. سلیمیان، رضا، روانشناسی مثبت نگر اسلامی، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۴۰۰ ش.
۱۴. سهرابی، محمد، روانشناسی اسلامی و معنویت، قم: نشر معارف، ۱۳۹۵ ش.
۱۵. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، ترجمه: محمد خواجوی، تهران: بیدار، چاپ دوم، ۱۳۸۳.
۱۶. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه: محمدباقر موسوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.

۱۷. طبرسی، فضل بن حسن. مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. ترجمه و تحقیق رضا ستوده، تهران: فراهانی، ۱۳۶۰
۱۸. فخر رازی، محمد بن عمر. التفسیر الکبیر، ترجمه‌احمد بهمنیار و گروه مترجمان، تهران: ققنوس، ۱۳۸۹
۱۹. فیروزآبادی، مجدالدین. القاموس المحیط. ترجمه و تحقیق سید محمد طباطبایی، تهران، طه، ۱۳۸۸
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۲۱. مصباح یزدی، محمدتقی. آموزش فلسفه اخلاق، تران، نشر مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۰
۲۲. مطهری، مرتضی، انسان و ایمان، تهران، صدرا، چاپ دوم، ۱۴۰۰
۲۳. مظاهری، داوود، روانشناسی دین و معنویت، بی تا، بی جا
۲۴. ناصری، حسین. روان‌شناسی اسلامی (مبانی و مفاهیم)، انتشارات سمت، ۱۳۹۶.
۲۵. واعظ زاده، محمدحسن، روان‌شناسی اخلاق اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲ ش.
۲۶. هیلگارد، ارنست آر، آتکینسون، ریچارد سی. و دیگران. مقدمه‌ای بر روان‌شناسی هیلگارد. ترجمه دکتر براهنی و همکاران. تهران: انتشارات رشد. ۱۳۹۸